ФЕНОМЕН БІДНОСТІ В ОПТИЦІ СОЦІОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ СТАТИСТИКИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

POVERTY PHENOMENON IN OPTICS OF SOCIOLOGY AND SOCIAL STATISTICS: THE THEORETICAL ASPECT

У статті систематизовано теоретичні підходи до соціологічного вивчення бідності в умовах пошуку шляхів досягнення усталеного соціального розвитку сучасного суспільства. Нові підходи до феномена бідності нині з'являються під час спроб знайти пояснення досить складним соціальним явищам сьогодення. Відбувається перегляд поглядів на економічне зростання, яке, як свідчать дані соціальної статистики і соціологічних досліджень, прямо не корелює зі зменшенням масштабів і гостроти бідності. Арсенал методів вимірювання бідності, які є у розпорядженні соціолога і статистика, постійно розширюється (наприклад, важко переоцінити індекс людського розвитку і його роль у вимірюванні бідності). Проте теоретичні інтерпретації феномена бідності значною мірою залежать від соціокультурного контексту. Тому доцільно вивчати бідність у різних контекстах, передусім у поколінському, поселенському, професійному, а не лише в суто економічному. Зазначено, що найбільш продуктивний на тепер підхід до вивчення феномена бідності – аналіз його в контексті дихотомії «багатство – бідність». Використовуючи емпіричні дані статистики і соціології, доцільно проводити порівняння багатства і бідності на різних рівнях, а саме: на рівні країн, на рівні різних регіонів, на рівні різних соціальних груп. Є проблемні поля, спільне і відмінне у статистичному і соціологічному вивченні бідності. Статистична і соціологічна моделі аналізу бідності мають специфіку, яка не відміння їхньої взаємодії. Наголошено на тому, що спільним у статистиків і соціологів є пошук технологій підвищення довіри до інформації (емпіричних даних та аналітики), що вони продукують шляхом вимірювання бідності. Проблема міждисциплінарної кризи достовірності, прозорості досліджень бідності потребує переосмислення феномена бідності в предметній площині соціології і взаємодії соціологів і статистиків.

Ключові слова: бідність, види бідності, фактори бідності, відтворення бідності,

усталений соціальний розвиток, соціологія, соціальна статистика.

The article systematises theoretical approaches to the sociological study of poverty in the search for ways to achieve sustainable social development of modern society. New approaches to the phenomenon of poverty are now emerging as they attempt to explain the complex social phenomena of today. There is a revision of views on economic growth, which, as evidenced by social statistics and sociological surveys, does not directly correlate with poverty reduction and severity. The arsenal of poverty measurement methods available to sociologists and statistics is constantly expanding (for example, it is difficult to overestimate the human development index and its role in measuring poverty). Meanwhile, theoretical interpretations of the phenomenon of poverty depend on large extent of the socio-cultural context. Therefore, it is advisable to study poverty in different contexts, first and foremost in generational, settlement, professional, and not just purely economic. The most productive approach to studying the phenomenon of poverty is to analyze it in the context of the wealth-poverty dichotomy. Using empirical statistics and sociology data it is advisable to make comparisons of wealth and poverty at different levels, namely: at the level of countries, at the level of different regions, at the level of different social groups. There are areas of concern that are common and different in the statistical and sociological study of poverty. Statistical and sociological models of poverty analysis have specificities that do not interrupt their interaction. It is emphasised that statistics and sociologists have in common the search for technologies to increase the confidence in the information (empirical data and analytics) that they produce by measuring poverty. The problem of interdisciplinary crisis of reliability, transparency of poverty studies requires rethinking of the phenomenon of poverty in the subject plane of sociology and interaction of sociologists and statisticians.

Key words: poverty, types of poverty, factors of poverty, poverty reproduction, established social development, sociology, social statistics.

УДК 316.44

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.21>

Хижняк Л.М.

д.соціол.н., професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. В умовах стрімких соціальних змін, що охоплюють різні сфери суспільного життя, для підвищення керованості соціальних процесів і досягнення усталеного соціального розвитку урядами багатьох країн світу, міжнародними організаціями активно використовуються соціальні моніторинги найбільш гострих проблем сучасності, аналітика, що базується на даних як офіційної статистики, так і соціології. Однією з таких проблем є бідність. У разі переходу до цифрового суспільства з'являються нові ризики,

які треба мінімізувати, у тому числі засобами та інструментами соціальної і гуманітарної державної політики, що теж базуються на відповідній статистичній та соціологічній інформації. Видове розмаїття бідності – характерна риса сучасного складно структурованого суспільства. Проблемною є ідентифікація факторів бідності в конкретному часопросторі. Бідність є багатofакторною зі специфічними чинниками монетарної бідності, суб'єктивної бідності, деприваційної бідності, вивчення кожної з яких потребує теоретико-методоло-

гічного обґрунтування. Розмаїття видів бідності поповнюється новими видами, серед яких гостро стоїть цифрова бідність. Однак статистика бідності як розділ соціальної статистики і соціологія бідності – наукові дисципліни, розробки яких не стали повною мірою затребуваними в практиці управління соціальним розвитком в Україні. Так, серед показників, що характеризують бідність у сучасній Україні, за даними «Щорічного звіту про виконання Плану заходів на 2019 рік з реалізації Стратегії подолання бідності», використано обмежену кількість статистичних показників бідності і немає показників, які б давали комплексну оцінку стану бідності, зокрема, уявлення про суб'єктивні оцінки бідності [1, с. 35].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У глобальному суспільстві є і глобальна бідність. У. Істерлі розкрив тему глобальної бідності і прав бідних, історію боротьби з бідністю і необхідність нового підходу до її вирішення через поширення цінності свободи і повагу до прав людини. Він зауважив, що державні проекти у боротьбі з бідністю не дадуть позитивного ефекту, якщо не будуть дотримуватися права бідних. Тому, на думку цього науковця, економічний розвиток має бути організований таким чином, щоб не порушувалися права бідних [2]. Однак постає питання: як практично реалізувати ці теоретичні напрацювання і припущення? На яку інформаційну базу можуть спиратися відповідні рішення з подолання глобальної бідності?

Розроблений науковцями Індекс людського розвитку (а також індекс питомої ваги бідних, індекс глибини бідності, індекс гостроти бідності), що активно використовується у вимірюванні бідності, акцентує увагу на соціально-економічних нерівностях. Тема бідності в соціології традиційно розглядалася в контексті соціальних нерівностей. Д. Грусські і Ж. Хілл закликають до переосмислення традиційних підходів до вивчення соціальних нерівностей і проблеми бідності. Особливої критики ці автори піддають теорію модернізації, яка вичерпала себе і не відповідає стану сучасного суспільства. Адже класові, ґендерні, расові тощо нерівності і породжувані ними бідність не зникли в ході еволюції суспільства, як це передбачалося в теоріях модернізації. Більше того, підвищення життєвих шансів і можливостей для багатьох соціальних прошарків стає все більш проблематичним [3]. Поширеними є дослідження, в яких виокремлення групи бідних відбувається на основі моделі дохідної стратифікації і визначення кордонів дохідних груп (переважно з використанням медіанного підходу). Однак залишаються дискусійними питання про межі дохідних груп (бідні, середні прошарки, вищі прошарки суспільства) і причини відтворення бідності [4]. Актуальні дослідження

співвідношення абсолютної і відносної бідності. Наприклад, доведено що «в детермінації відносної бідності «погані» робочі місця мають більшу значимість, ніж «погані» людський капітал. Абсолютна ж бідність, навпаки, більше пов'язана з людським капіталом і локальними ринками праці» [5, с. 104]. Але наскільки універсальні ці тенденції? Зазначене вище актуалізує подальші пошуки теоретичного обґрунтування дослідження бідності як міждисциплінарної теми, передусім у соціології і соціальній статистиці.

Постановка завдання. Теорія соціальної статистики (і статистики бідності) нині базується на теоретичних підходах до вивчення масових суспільних явищ, які розробляються в теоретичній соціології і в соціології бідності. Мета статті – з'ясувати проблемне поле вивчення феномена бідності в соціології і соціальній статистиці; на основі систематизації найбільш поширених теоретичних підходів у соціологічному вивченні бідності визначити дослідницькі пріоритети, які відповідають викликам сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення бідності як соціально-економічної проблеми науковцями активно використовується аналіз у межах дихотомії «багатство – бідність» [6]. Дослідники проводять порівняння багатства і бідності на різних рівнях. Вивчення бідності на рівні країн передбачає відповіді на питання, які поставили такі сучасні науковці, як: Дж. Даймонд у своїй науковій праці «Чому одні суспільства приходять до процвітання, а інші – до загибелі» [7] і Д. Анжемоглу та Дж.А. Робінсон «Чому одні країни багаті, а інші бідні?» [8]. На питання: «Чи можуть багаті дозволити собі допомагати бідним?» Дж.Д. Сакс відповідає ствердно, спираючись на дані про невелику частку (яка нині зменшується) абсолютно бідних у сучасному світі, програми цільових інвестицій на подолання бідності з боку міжнародних організацій [9, с. 331–353]. Бідність на рівні регіонів характеризують визначені за даними статистики зони бідності і відповідне картографування територій. Нині українські статистики довели «взаємозв'язок індикаторів розвитку територій з оцінкою бідності їх населення» [10, с. 59]. Бідність на рівні різних соціальних груп дає змогу виокремити групу «нові бідні». Соціальний портрет бідних і багатих стає невід'ємною частиною соціології соціальних груп і стратифікації. Однак переважає соціальне портретування багатих, створенню портретів багатців присвячено чимало досліджень, які також ураховують дані статистики і соціології [11]. Водночас не задовольняють сучасним потребам практики соціальної роботи вимірювання як бідності, так і багатства, адже наявні статистичні дані і дані емпіричних соціологічних досліджень

часто не піддаються верифікації, не відповідають реальності. Так, у більшості країн світу, як правило, знають лише загальні статки багатих, що демонструють переважно відповідні рейтинги. Тоді як число бідних – досить затребуваний показник, без якого гальмується соціальна допомога і соціальний захист осіб, що перебувають за межею бідності.

Нові підходи до феномена бідності нині з'явилися як спроба знайти пояснення деяким досить складним соціальним явищам сьогодення. Наведемо два приклади.

Один пов'язаний з переглядом поглядів на економічне зростання, яке, як свідчать дані статистики і соціологічних досліджень, прямо не корелює зі зменшенням масштабів і гостроти бідності. З. Бауман вважає, що сучасний світоустрій базується на хибних положеннях, серед яких – «ідея безперервного економічного зростання як засобу, здатного вирішити всі без винятку соціальні проблеми; уявлення про зростання матеріального споживання як про універсальний показник оцінки якості життя людини; положення про природне походження нерівності людей, укорінене в природі людини» [12, с. 37–39]. Саме тому тривають пошуки соціальних, а не лише економічних механізмів зменшення негативних наслідків бідності. Це актуально на фоні критики ідеї економічного зростання як універсального засобу, здатного вирішити проблему бідності.

Другий приклад – спроба пов'язати поширення в сучасній Європі сепаратизму з проблемою бідності. Наприклад, І. Кривушин критично підходить до цього питання: «Сучасний сепаратизм – це бунт багатих проти бідних. На перший погляд, ситуація в сучасній Європі підтверджує цю тезу. <...> Але навіть очевидні приклади не перетворюють цю модель пояснення на універсальну для Європи» [13, с. 263–264]. Політичні наслідки бідності в сучасному світі є проблемою як країн, що відносять до багатих, так і тих, що вважаються бідними. Навіть багаті країни зменшують абсолютну бідність, однак не здатні її подолати повністю.

Соціологи традиційно вивчають бідність у різних контекстах – поколінському, поселенському, професійному, спираючись при цьому і на дані соціальної статистики. Ю. Лежніна вказує на такий аспект соціологічного вивчення бідності, як «бар'єри на вихід зі стану бідності і відтворення бідності» [14, с. 88]. Ці бар'єри проявляються як на інституційному, так і на поведінковому рівнях.

І. Девятко систематизував точки зору науковців щодо того, яким чином відбувається трансформація вимог до аналізу даних у соціальних науках. Нині переглядаються не тільки канони статистичних висновків і перевірки гіпотез, а й проблема відкритого доступу до інформації [15, с. 30–38].

Соціологи час від часу ставлять питання про взаємодію статистиків і соціологів. А статистики, намагаючись концептуалізувати вимірювання масових соціальних процесів та явищ, визнають необхідність «органічного поєднання теорії, історії та техніки статистики» [16, с. 149], це пропагував класик статистики О. Чупров. Концептуальна схема взаємодії соціології і статистики розроблена Є. Кечкіною, яка підкреслила, що «взаємодія соціології і статистики характеризується такими основними ознаками: історичною динамікою, структурним характером, наявністю системних якостей» [17, с. 130–131]. Запропонована цією соціологією схема може бути використана і у разі вивчення соціологами і статистиками феномена бідності. Соціологи використовують як статистичні методи, так і дані офіційної статистики, однак партнерство все ще не встановлено. Один зі шляхів активізації співробітництва статистиків і соціологів, у тому числі під час дослідження проблеми бідності, – підвищення статистичної освіченості соціологів і, відповідно, соціологічної освіченості статистиків. Нами зазначалося, що «у викладанні статистики соціологам цю науку і сферу практичної діяльності не можна зводити лише до збору інформації про масові суспільні явища або до процедур, які зумовлюють точність вимірювання цих явищ. Розвинена соціологічна уява передбачає, що соціологи усвідомлюють, як соціальна статистика створює новий вид знання, як вона зводить безліч різноманітних кількісних даних до якісних показників, створює нові сутності у вигляді понять, які наявні лише в межах статистики. <...> Необхідна співпраця соціологів і статистиків, подолання міфів про статистику в процесі професійної підготовки соціологів» [18, с. 92]. Визнається також роль міждисциплінарних зв'язків і під час підготовки статистиків [19].

Виділимо спільне в статистичному і соціологічному підходах до дослідження бідності. Спільним у статистиків і соціологів є пошук технологій підвищення довіри до інформації, яку вони продукують шляхом вимірювання масових соціальних явищ і процесів [20]. Підвищення достовірності і якості статистичної інформації про бідність залежить від подолання причин, що зумовлюють обмеження і спотворення статистики загалом. Так, О. Моляренко на основі проведеного соціологічного дослідження методом включеного спостереження і глибинних інтерв'ю з російськими державними службовцями – користувачами статистичної інформації виділив три базові групи таких причин: «спрощення державою уявлення про соціально-економічні процеси заради їх фіксованості; технологічні і технічні спотворення (ненавмисне системне відхилення реальних методик збору та обробки даних від формальних, специфіка

адміністративно-територіальної системи збору статистичної інформації); навмисні фальсифікації показників діяльності органів влади з метою підвищити оцінку її ефективності, а також інші спотворення соціально-психологічного характеру» [21, с. 104]. На наш погляд, якщо нині актуальна всебічна, міждисциплінарна інформація про бідність, то вона насамперед має базуватися на відповідному теоретичному підґрунті, у тому числі соціологічному.

Ступінь довіри до соціологічної і статистичної інформації перетинається з таким фактором, як відкритість даних, у тому числі про бідність як соціальний феномен. У соціології тема відкритості досить активно розроблена (наприклад, у публічній соціології М. Буравого, хоча реалістичність цього підходу піддається критиці [22]). Статистики тему відкритості теж розглядають як вимогу сучасного суспільства [23]. За даними Київського міжнародного інституту соціології, який проводить щорічний моніторинг довіри населення України до соціологічних опитувань, у грудні 2019 р. 42% опитаних довіряють даним соціологічних організацій, які вже давно працюють, 21% – не довіряють, інші не визначилися. Рівень довіри до даних соціологічних опитувань за останній рік практично не змінився (у 2018 був 43%, а в 2019 – 42%) [24]. Оскільки статистичні дані, як правило, не дають уявлення про суб'єктивну бідність, співпраця соціологів і статистиків у царині комплексного вимірювання бідності стає особливо актуальною в кризовому суспільстві, де масштаби і переживання бідності, як правило, зростають. На основі статистичних і соціологічних даних науковці пропонують заходи зі зниження гостроти об'єктивної і суб'єктивної бідності, які можуть бути реалізовані через соціальну політику на державному і регіональному рівнях [25].

Натепер розширилися уявлення про подолання бідності шляхом зниження нерівностей у сучасному суспільстві, що розглядається в руслі економічних, соціальних і політичних задач [26, с. 68]. Можна передбачити, що для вирішення проблеми бідності через комплекс соціально-економічних, соціокультурних і політичних заходів зросте потреба у більш адекватних реальності показниках статистики і даних соціологічних досліджень.

Висновки з проведеного дослідження. Міждисциплінарна криза достовірності, прозорості досліджень бідності потребує переосмислення феномена бідності через взаємодію соціологів і статистиків. Хоча найбільш поширений нині підхід до вивчення феномена бідності в контексті усталеного соціального розвитку і дихотомії «багатство – бідність», затребувані й інші контексти – поколінський, професійний, поселенський, а також порівняння багатства і бідності на різних рівнях: на

глобальному рівні, на рівні країн, на рівні різних регіонів, на рівні різних соціальних груп.

Надалі доцільно розширювати як теорію, так і арсенал методів вимірювання бідності, що є у розпорядженні соціологів і статистиків. У проблемному полі соціологів і статистиків залишаються такі теми досліджень, як сегментація бідних, соціальний захист бідних, активні і пасивні методи попередження негативних наслідків бідності, інформаційне забезпечення стратегії боротьби з бідністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Inequality in the 21st Century. / Edited by David B. Grusky and Jasmine Hill. London, New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2018. 488 p.
2. Анжемоглу Д., Робинсон Дж.А. Почему одни страны богатые, а другие бедные: Происхождение власти, процветания и нищеты / Пер. с англ. Москва : АСТ, 2015. 693 с.
3. Аникин В., Лежнина Ю. Экономическая стратификация: об определении границ доходных групп. *Социологическое обозрение*. 2018. Т. 17. № 1. С. 237–273.
4. Аникин В.А., Слободенюк Е.Д. Где пролегал «черта бедности» в России? *Вопросы экономики*. 2018. № 1. С. 104–127.
5. Бауман З. Идет ли богатство немногих на пользу всем прочим? / Пер. с англ. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. 162 с.
6. Герасименко С.С., Чуприна О.А., Чуприна О.О. Багатомірний порівняльний аналіз в оцінюванні бідності. *Статистика України*. 2012 № 2. С. 59–64.
7. Даймонд Дж. Коллапс. Почему одни общества приходят к процветанию, а другие – к гибели / Пер. с англ. Москва : АСТ, 2016. 764 с.
8. Девятко И.Ф. Новые данные, новая статистика: от кризиса воспроизводимости к новым требованиям к анализу и представлению данных в социальных науках. *Социологические исследования*. 2018. № 12. С. 30–38.
9. Динамика отношения населения Украины к социологическим опросам, декабрь 2019. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&t=11> (дата звернення: 8.04.2020).
10. Истерли У. Тирания экспертов: экономисты, диктаторы и забытые права бедных / Пер. с англ. Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. 492 с.
11. Кампфнер Дж. Богачи: Фараоны, магнаты, шейхи, олигархи / Пер. с англ. Москва : АСТ: Corpus, 2016. 636 с.
12. Карманов М.В., Садовникова Н.А., Махова О.А., Клочкова Е.Н. Открытость статистики как условие развития толерантного общества. *Вопросы статистики*. 2018. № 25(5). С. 55–61.
13. Кечина Е.А. Взаимодействие социологии и статистики: понятие и структура. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология*. 2012. № 2. С. 119–131.
14. Козлов В.В., Томашевська Т.В., Кузнецов М.І. Використання міждисциплінарних зв'язків у підготовці майбутніх фахівців зі статистики. *Статистика України*. 2018. № 1. С. 52–60.

15. Колосницын И.В., Шашнов С.А. Оценка уровня удовлетворенности и доверия пользователей к деятельности статистических служб. *Вопросы статистики*. 2009. № 7. С. 83–90.

16. Кривушин И.В. Интеграция и сепаратизм в современном мире. Новые международные отношения: основные тенденции и вызовы для России / под ред. А.В. Лукина. Москва : Международные отношения, 2018. С. 255–275.

17. Куземська Л.Ю. Публічна соціологія: оцінка реалістичності тез М. Буравого. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 178–187.

18. Лежнина Ю.П. Семейно-демографическое поведение бедных и предпосылки воспроизводства бедности. *Социологическая наука и социальная практика*. 2013. № 4. С. 72–90.

19. Моляренко О.А. Государственные практики конструирования статистических иллюзий, или «Мёртвые зоны» отечественной статистики. *Социологический журнал*. 2017. № 4. 104–120.

20. Петросянц Д.В. Социальное неравенство и бедность как факторы сдерживания долгосрочного экономического роста. *Власть*. 2020. Том. 28. № 1. С. 64–69.

21. Подолання бідності. Щорічний звіт про виконання Плану заходів на 2019 рік з реалізації Стратегії подолання бідності. / Міністерство соціальної політики України. URL: <https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/zvitu/zvit-2019.docx> (дата звернення: 19.04.2020).

22. Реклю Э. Богатство и нищета / Пер. с франц. Москва : Изд-во «Либроком», 2019. 78 с.

23. Сакс. Конец бедности. Экономические возможности нашего времени / Пер. с англ. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2011. 424 с.

24. Слободенюк Е.Д. Глубокая бедность в России: специфика объективного и субъективного положения и запросы к социальной политике. *Социологическая наука и социальная практика*. 2019. Том 7. № 4. С. 26–38.

25. Толстова Ю.Н. О вкладе А.А. Чупрова в социологию и статистику. *Социологические исследования*. 2019. № 1. С. 145–149.

26. Хижняк Л.М. Міфи про соціальну статистику, професійна підготовка соціологів та інформаційна безпека держави. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Том 38. С. 92–95.